

Czynnik etniczny w procesie koncentracji i rywalizacji politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej

Wstęp

Znaczenie czynnika etnicznego w kształtowaniu się rzeczywistości politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej ulegało ewolucyjnej, ale zasadniczej zmianie wraz z procesami historycznymi zachodzącymi w skali kontynentu i regionu. Ta zmienność była jedną z najważniejszych cech konstytuujących region, nadających mu wyjątkową tożsamość w porównaniu z Europą Zachodnią. Każda władza polityczna dokonuje konsolidacji i koncentracji politycznej w odniesieniu do społeczeństwa, aby podnieść potencjał państwa w celu pokonania w rywalizacji politycznej wrogów dążących do opanowania tego samego terytorium i narzucenia na nim własnego ładu politycznego. Na sukces w poliarchicznym środowisku międzynarodowym składają się czynniki obiektywne tworzące potencjał polityczny, takie jak: demografia, wojskowość, gospodarka, przestrzeń, geografia, ale również czynniki subiektywne, zwłaszcza zdolność władzy państwowej do budowy sfery aksjologicznej, afektywnej, symbolicznej, wolicjonalnej i kulturowej. Bez czynników zaliczonych do drugiej grupy, potencjał polityczny pozostawał niewykorzystany w rywalizacji politycznej.

Z badań historycznych nad mocarstwowością państw wynika wyjątkowe znaczenie woli politycznej do bycia mocarstwem co najmniej w skali regionalnej. Bez ukierunkowania elity politycznej na upowszechnianie własnego ładu politycznego w najbliższym otoczeniu międzynarodowym, lecz dokonanie opcji na rzecz polityki pasywnej, państwo jest skazane jedynie na trwanie, co staje się możliwe dopóty, dopóki zmiany międzynarodowe nie zdezawuują podstaw bierności, co w konsekwencji prowadzi do zawiązania się zjawiska klientelizmu w stosunkach międzynarodowych.

W Europie Środkowej i Wschodniej wyjątkową rolę w koncentracji i rywalizacji politycznej spełniał czynnik etniczny. Ten stan wynikał z mozaikowego rozszedlenia ludności, jej różnorodności etnicznej i religijnej

odziedziczonej po średniowieczu, ukształtowania powierzchni, pogranicznego charakteru dla cywilizacji łacińsko-rzymskiej i grecko-bizantyjskiej. W ujęciu historycznym i zarazem politologicznym można wyróżnić dwa modelowe sposoby wykorzystywania czynnika etnicznego w polityce konsolidacji i koncentracji politycznej. W pierwszym modelu wieloetniczność była traktowana przez władze państwowe i elitę polityczną jako ważny składnik potęgi wspólnot politycznych. Tym samym fundamentem wspólnoty, jednoczącym zbiorowości różnego typu, były cechy pozaetniczne. W drugim modelu przypisywano etnosowi rolę główną w konsolidacji politycznej, co oznaczało celowe osłabianie wieloetniczności na rzecz homogenizacji etnicznej społeczeństwa. Wspólnotę polityczną miała zastąpić wspólnota etniczno-kulturowa.

Cechą Europy Środkowej od średniowiecza do współczesności była przejściowość bytów politycznych, co odróżniało tę część od Europy Zachodniej i Wschodniej. O ile na zachodzie i na wschodzie wojny, niekiedy krwawe i wyjątkowo długie, doprowadzały do zmian korekcyjnych, a oś rozwojowa nie ulegała gwałtownemu załamaniu, o tyle w centrum kontynentu amplituda zmian była bardzo szeroka – od mocnej podmiotowości państw położonych w regionie do całkowitego uprzedmiotowienia tego obszaru przez mocarstwa zewnętrzne. Europa Środkowa, niestabilna pod względem państwowym, stawała się niejednokrotnie terenem buforowym między mocarstwami europejskimi, które z kierunków zachodniego, wschodniego lub południowego chciały opanować całą Europę i narzucić jej własny ład polityczny. Wyjaśnienia tego stanu należałoby poszukiwać w geografii przestrzennej, która pociągała za sobą dwa skutki. Pierwszy – otwarte wielkie niziny leżące w północnej części Europy Środkowej zachęcały do masowych migracji oraz ekspansji ludnościowej z kierunku zachodniego i wschodniego, powodując niestabilność osadniczą. Drugi – nizinne kotliny poprzecinane rzekami i pasmami górskimi w południowej części Europy Środkowej stwarzały bardzo dobre warunki do odizolowanego osadnictwa. W obu tych, wydaje się, odmiennych warunkach powstało środowisko dogodne dla zróżnicowania etnicznego mieszkańców. Masowe migracje, ekspansje ludnościowe oraz odizolowane osadnictwo przynosiły ten sam skutek – wieloetniczność ziem przy dużej zmienności osadniczej w ujęciu historycznym.

Każdy ośrodek polityczny mający w Europie Środkowej i Wschodniej ambicje państwowotwórcze musiał zderzyć się z olbrzymim zróżnicowaniem etnicznym mieszkańców zamieszkujących ziemie, które starano się

skonsolidować, czyniąc z nich centrum koncentracji politycznej. Stosunek do wieloetniczności mógł przyjmować dwie przeciwstawne wartości – pozytywną i negatywną. W pierwszym przypadku elita polityczna starała się uczynić z wieloetniczności czynnik potęgi własnej wspólnoty, widząc w nim ważny środek polityczny wykorzystywany w ekspansji politycznej i legitymizowania własnego ładu politycznego. Cechy etniczne raczej różnicowały mieszkańców państwa, wzmacniając jednocześnie jego atrakcyjność wobec otoczenia. W drugim przypadku zaś przyjmowano postawę odmienną. Wieloetniczność oceniano negatywnie, nadając pierwszeństwo w polityce wewnętrznej i zewnętrznej działaniom na rzecz wybranego etnosu. To właśnie on miał nadawać państwu i tożsamość, i siłę w rywalizacji z wrogami reprezentującymi odmienne etnosy. Zbiorności społeczne o słabej tożsamości miały dokonywać wyboru na rzecz silnej większości etnicznej. Cechy etniczne warunkowały i determinowały podziały agonistyczne zarówno na arenie wewnętrznej, jak i w środowisku międzynarodowym.

Wieloetniczność – czynnik potęgi wspólnot politycznych

Pogląd o wieloetniczności jako bardzo ważnym czynniku potęgi wspólnot politycznych miał głębokie uzasadnienie historyczne w omawianym regionie. Wynikał z doświadczeń schyłkowego średniowiecza, które dla Europy Środkowej było czasem rozkwitu i stabilizacji, a dla Europy Wschodniej – zrzuceniem zależności od imperium mongolskiego. W okresie XIV–XVI w. w Europie powstały lub kształtowały się monarchie stanowe. Był to pierwszy model państwa na kontynencie postrzegany jako organizm polityczny suwerenny i zarazem mający charakter publiczny. Bazą społeczną monarchii stanowych stały się wspólnoty polityczne o charakterze ponadetnicznym, wielostanowym i zróżnicowanym religijnie, kierowane przez elitę polityczną świadomą obowiązków wobec własnego państwa i będącą wobec niego lojalną, traktującą je za cenne dobro wspólne. Za czynniki jednoczące zostały uznane: Korona Królestwa, organy władzy publicznej spełniające różne funkcje prawodawcze, wykonawcze i sędownicze, własny ład prawny oparty na wolnościach i prawach, model kultury politycznej z symboliką historyczną, świadomość odrębności i dziedzictwa. Język „państwowy” (niejednokrotnie łacina) był przede wszystkim z jednej strony środkiem komunikacji społecznej między mieszkańcami państwa, a z drugiej – warunkiem

korzystania z praw obowiązujących w monarchii. Nie przeceniano jego znaczenia w kontekście identyfikacji etnicznej jednostki, rodziny i grupy społecznej.

W takich warunkach politycznych generalnie cechy etniczne stawały się drugorzędne, były przejawem lokalności i swojskości mieszkańców danej ziemi, stanowiły użyteczny relikw historyczny oraz legitymizowały posiadanie odrębnych praw i wolności oraz instytucji. Podstawową cechą świadomości społecznej była jej wielopiętrowość. Nakładały się na siebie poczucie przynależności stanowej, zawodowej, etnicznej, religijnej, prowincjonalnej, lokalnej. Monarchie stanowe były bytami politycznymi z jednej strony respektującymi pluralizm i różnorodność mieszkańców ziem zjednoczonych we wspólne państwo pod rządami jednego monarchy, z drugiej zaś strony opierającymi się na obowiązku współdecydowania monarchy z reprezentacją ziem i stanów działającymi w interesie państwa.

Wola wykorzystywania wieloetniczności w Europie Środkowej i Wschodniej jako czynnika potęgi państwa była zauważalna w dwóch fazach historycznych w zasadniczo odmiennych warunkach. Umowną cezurę między tymi fazami stanowił początek procesu narodotwórczego, rozpoczynający się na przełomie XVIII i XIX w. w wyniku recepcji filozofii oświeceniowej oraz myśli politycznej bonapartyzmu.

Po raz pierwszy państwa środkowoeuropejskie i wschodnioeuropejskie zaczęły wykorzystywać wieloetniczność w okresie od XIV do XVIII w. Była to cecha wspólna dla polityki wewnętrznej i zagranicznej takich form państwowości, jak: Królestwo Czech, Królestwo Polski, Królestwo Węgier, Wielkie Księstwo Litewskie, Wielkie Księstwo Moskiewskie, monarchia habsburska. Generalna stabilizacja sytuacji wewnętrznej w tych państwach oraz skuteczność w polityce zagranicznej była utożsamiana z pozytywnym stosunkiem do wieloetniczności. Z jednej strony starano się unikać wojen religijnych na skalę konfliktów tego typu w Europie Zachodniej, a z drugiej strony oparto postulowany ład polityczny na współistnieniu najważniejszych społeczności etnicznych mimo niezadkłej ich odmienności religijnej i językowej. Z wierności wobec Korony i praw zagwarantowanych przez państwo uczyniono fundament wspólnoty politycznej. Wraz z sukcesami odnoszonymi w stosunkach międzynarodowych przez wymienione formy państw narzucano kolejnym ziemiom i ich mieszkańcom własny ład polityczny. Nowi mieszkańcy byli traktowani jako czynnik siły, który można było wykorzystać

na kolejnych etapach ekspansji. Taka reguła rządziła polityką prowadzoną przez najważniejsze domy panujące w Europie Środkowej i Wschodniej: Arpadzi, Piastowie, Przemyślidzi, Andegawenowie, Luksemburgowie, Jagiellonowie, Habsburgowie, Rurykowicze. Zarządzane przez nich państwa były traktowane jako wspólnoty polityczne, a nie środek polityczny używany przez etnos większościowy w rywalizacji ze społecznościami mniejszościowymi.

Podobne zjawisko w ograniczonym zakresie występowało także na terenach bałkańskich Europy Środkowej, które zostały zajęte i wcielone do imperium osmańskiego. Sułtani, mimo jednoznacznej identyfikacji islamskiej, na drodze ekspansji „zawłaszczali” ludy o znacznym zróżnicowaniu etnicznym, nie podejmując w tym okresie zbyt wielu działań, których celem byłaby zmiana cech etnicznych mieszkańców imperium.

Jednak tak ukształtowana Europa Środkowa w okresie od XVI do XVIII w. przestała istnieć w konsekwencji trzech katastrof: upadku Królestwa Czech w wyniku wojny trzydziestoletniej, rozpadu Królestwa Węgier jako skutku wojny domowej oraz interwencji zewnętrznej osmańskiej i habsburskiej, a także rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przestały istnieć najsilniejsze i historyczne państwa w tej części kontynentu, stanowiące ofertę polityczną i kulturową dla mieszkańców Europy Środkowej. Przez kilka wieków w wyniku wielu decyzji politycznych została ukształtowana przestrzeń publiczna właściwa dla trzech królestw. Jego wyjątkową cechą była rozbudowana sfera wolności, świadomość praw nadanych przez monarchów, dialog między monarchą a stanami, praworządność organów państwa, rozdzielność władzy i własności. Dla wymienionych trzech państw XVI w. był „złotą epoką” na każdej płaszczyźnie życia społecznego i gospodarczego. Na ziemiach środkowoeuropejskich zewnętrzne mocarstwa zaczęły burzyć poprzedni ład polityczny, zaprowadzając własny, odwołujący się także do pierwszeństwa wspólnoty politycznej nad homogenizacją etniczną nowych mieszkańców.

Celem politycznym dla kolejnych carów rosyjskich, cesarzy niemieckich, sułtanów tureckich była maksymalizacja potęgi ich państw w sensie przestrzennym, demograficznym, militarnym, ekonomicznym. Taka maksymalizacja gwarantowała osiągnięcie statusu mocarstwa co najmniej regionalnego. Zbudowanie wspólnoty politycznej miało być zarówno środkiem politycznym, jak i efektem polityki imperialnej.

Carowie z domu Romanowów starali się urzeczywistnić, przejętą po Rurykowiczach i zmodyfikowaną, ideę rosyjskości (*russskost*'), czyli budowy wspólnoty cywilizacyjnej wokół pierwszeństwa wiary i kultury prawosławnej, potęgi i historii Moskwy oraz modelu władzy absolutnej i relacji publiczne – prywatne¹. Moskwa swój wyjątkowy status opierała na byciu z jednej strony kolejnym historycznym ucieleśnieniem potęgi państwowości ruskiej po prawosławnej Rusi Kijowskiej i Księstwie Połockim, a z drugiej strony – „trzecim Rzymem” obdarzonym misją ewangeliczną wobec świata². Podobne rozumowanie dominowało w Wiedniu w okresie XVII–XIX w. Konsumując doświadczenia rewolucji francuskiej, dom Habsburgów zmodernizował swoje państwo, tworząc z niego byt polityczny, którego istnienie zostało ściśle powiązane z dziejami dynastii opierającej się na armii, biurokracji i duchowieństwie, a zarazem respektującej odrębności terytorialne, religijne i kulturowe. Próby „reorganizacji” imperium osmańskiego podjęte w XIX w. (lata 1839–1876, 1889–1918) miały dokonać okcydentalizacji systemu sułtanatu³. To było celem zarówno dla zwolenników *tanzimatu*, jak i dla ruchu młodoosmańskiego i młodotureckiego. Ówczesna ideologia osmańska nie nosiła ani cech etnicznych tureckich, ani piętna panislamizmu. Przedmiotem odniesienia było państwo osmańskie.

Odpowiednikiem społecznym rosyjskości był rosyjski naród polityczny (*rossijskij narod*) zbudowany przez państwo z mieszkańców wszystkich guberni imperium, różnych grup etnicznych połączonych patriotyzmem państwowym oraz lojalnością wobec dynastii Romanowów. Patriotyzm państwowy był adresowany do wszystkich etnosów:

---

¹ Zob.: Moskwa Dagmara, *W poszukiwaniu tożsamości narodowej – „rusiskij” czy „rossijskij narod”?*, „Науккові записки”, 2013, Вип. 12 (2), s. 68; Wierzbicki Andrzej, *Rosja: Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, t. 5, *passim*; Waldenberg Marek, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 121–125; Fajnhauz Dawid, *1863: Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s. 11; Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 50.

² Olszański Tadeusz Andrzej, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa 1993, s. 17.

³ *Definition of Tanzimat*, strona internetowa „The Free Online Encyclopedia”, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com>, dostęp: 20 VIII 2012; Kołodziejczyk Dariusz Włodzimierz, *Turcja*, Warszawa 2000, *passim*; Wituch Tomasz, *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980, *passim*.

wielkorosyjskiego, małosyjskiego, białoruskiego (zapadnorosyjskiego), polskiego, niemieckiego, żydowskiego, rosyjskich Bałtów i Niemców⁴. Natomiast Habsburgowie uruchomili proces budowy jednej wielkoniemieckiej wspólnoty politycznej złożonej ze wszystkich mieszkańców krajów i ziem podległych dynastii. Osmańscy reformatorzy oczekiwali natomiast osiągnięcia jedności wszystkich mieszkańców wilajetów imperium niezależnie od języka, wiary i etnosu. Ich wspólnotę miało łączyć państwo sułtańskie, gwarantowane przez nie prawa i wolności oparte na islamie, tradycja polityczna i historia państwowości⁵.

Sytuacja polityczna w Europie Środkowej i Wschodniej zdecydowanie się skomplikowała z dwóch zasadniczych powodów.

1. Zbudowanie wspólnot habsburskiej, rosyjskiej i osmańskiej okazało się niewykonalne w 1. połowie XIX w. z powodu postawy elit społecznych, przede wszystkim polskich i węgierskich, ale również czeskich i chorwackich. Ich niezłomność wzmocniła dodatkowo recepcja idei francuskich – oświeceniowych, liberalnych, bonapartystowskich, docierających do Europy Środkowej i Wschodniej systematycznie po każdej z rewolucji francuskich, aby w okresie Wiosny Ludów sytuacja polityczna w tej części kontynentu nie odbiegała od wydarzeń paryskich. Podstawowym przesłaniem rewolucyjnym było postrzeganie narodu jako wspólnoty politycznej powstałej wokół państwa (realnego lub wyobrażonego), od którego oczekiwano upowszechnienia praw i wolności na wszystkich jego mieszkańców w postaci przyjęcia porządku konstytucyjnego, utworzenia parlamentu oraz zaprowadzenia ładu liberalnego w gospodarce⁶. Powstania narodowe polskie i węgierskie były nieudanymi działaniami

---

⁴ Waldenberg Marek, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 121–125; Cimbajew Mikołaj, *Idee federalizmu w Rosji carskiej*, „Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku”, pod red. Edwarda Wiśniewskiego, Łódź 1998, s. 36–37; Hrycak Jarosław, *op. cit.*, s. 50; Cywiński Bohdan, *Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013, s. 84.

⁵ Zob.: Deren Seçil, *From pan-Islamism to Turkish nationalism: modernisation and German influence in the late Ottoman period*, „Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans”, ed. by Marco Dogo and Guido Frazinetti, Ravenna 2002, s. 134–136.

⁶ Aleksić-Pejković Ljiljana, *The Balkans to the Balkan Peoples – between the legitimistic and national principle*, „Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference”, December 11–13, 1996, ed. by Slavenko Terzić, Belgrade 1997, s. 154–155.

na rzecz restytucji Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Królestwa Węgier, a także przywrócenia wolności właściwych dla tych państw. Debata polityczna między różnymi nurtami politycznymi (konserwatyści, radykałowie, liberałowie) dotyczyła przede wszystkim tempa i zakresu upowszechniania wolności wśród warstw plebejskich postrzeganych jako całość w granicach utraconych państw. Nie przywiązywano wielkiego znaczenia do lokalnego języka, wyznania i folkloru.

Habsburgowie, Romanowowie i Osmanowie byli zaś nosicielami uniwersalizmu skierowanego na zewnątrz – w kierunku ziem jeszcze przez nich niepodbitych. O ile bliskie było im przeświadczenie o konieczności wzmacniania wspólnoty politycznej, o tyle miała być ona oparta na wartościach konserwatywnych będących w sprzeczności z konstytucjonalizmem, parlamentaryzmem i liberalizmem.

W świadomości elity społecznej polskiej utracona Rzeczypospolita Obojga Narodów konstituowała wspólnotę polityczną złożoną z dwóch członów – polskiego i litewskiego. Taki był wydzźwięk społeczny aktów prawnych Sejmu Wielkiego – Konstytucji 3 maja oraz ustawy z 20 X 1791 r. *Zaręczenie wzajemne obojga narodów*. Filarami wspólnoty „obojga narodów” były: historia, własność, tradycja, mity, kultura, symbole, język. Z tych składników wynikał jej alternatywny charakter wobec rosyjskości. Konfliktowość między polskością i rosyjskością wynikała przede wszystkim z odmiennego rozgraniczenia między sferą prywatną i przestrzenią publiczną w obu państwach. Elita węgierska powróciła pod koniec XVIII w. do przekonania, że Węgry są państwem wolnym, z własnymi prawami, wolnościami i obyczajami, językiem komunikowania społecznego. W konsekwencji Sejm węgierski w 1868 r. uznał w ustawie nr 44 istnienie *natio hungarica* – wielkiej wspólnoty politycznej, która zdecydowała się na ugodę z domem Habsburgów⁷.

W latach 1836–1868 politycy chorwaccy restytuowali pojęcia *Kraljevina Hrvatska* i *rex Chroatorum*, co oznaczało renesans myślenia w kategoriach chorwackiej wspólnoty politycznej zamieszkującej Trójjędne

---

⁷ *Historia Węgier – Sejm 1790–1791 i jego konsekwencje*, strona internetowa „Historia Węgier”, <http://www.budapest.infinity.waw.pl>, dostęp: 5 V 2015; Beauvois Daniel, Ducreaux Marie-Elizabeth, *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII–XIX wieku*, „Historia Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 1, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Lublin 2000, s. 383–387.

Królestwo Chorwacji, Sławonii i Dalmacji oraz podległej „chorwackim prawom historycznym”. W 1830 r. Josip Kušević ogłosił, że Trójjedyne Królestwo jest podmiotem politycznym ze swoimi prawami i konstytucją. Zaczęto upowszechniać mit zaginionej korony króla Zvonimira, której używano w uroczystościach koronacyjnych w XI i XII w. Konsekwentnie więc „przesuwano” w świadomości społecznej państwo chorwackie ze sfery mitycznej do historycznej⁸. Oba warianty chorwackiej wspólnoty politycznej – 1) trialistyczny w postaci utworzenia Trójjedynego Królestwa Chorwacji, Sławonii i Dalmacji jako trzeciego podmiotu monarchii habsburskiej; 2) iliryjski polegający na połączeniu Słowian zachodnio-bałkańskich – były osadzone na konieczności przeprowadzenia polityzacji wieloetnicznych mieszkańców tych ziem⁹. Elita chorwacka zaczęła zwłaszcza różne tradycje lokalne: iliryjską, sławońską i dalmatyńską oraz formy państwowości znane z historii i powstałe na terenie Ilirii, Dubrownika (Raguzy), Dalmacji, Istrii i Sławonii.

Na ziemiach czeskich wysunięto w okresie Wiosny Ludów postulat odnowy *Regnum Bohemiae*, którego odpowiednikiem byłaby wspólnota polityczna zróżnicowana pod względem religijnym (husytyzm, katolicyzm, mozaizm), językowym (niemiecki i czeski) i etnicznym (Czesi, Niemcy, Żydzi, Polacy). W Pradze przypomniano sobie o historii Królestwa Korony Świętego Wacława, czeskim prawie państwowym, insygniach koronacyjnych. W sferze symbolicznej były to argumenty na rzecz jedności państwowej krajów czeskich.

2. Z Francji rewolucyjnej i napoleońskiej dotarły na Bałkany nowoczesne idee narodowe z dwóch kierunków: helleńskiego i nadadriatycko-dalmatyńskiego. Na przełomie XVIII i XIX w. na obrzeżach regionu wypracowano dwie koncepcje wspólnoty politycznej – hellenistycznej (*oi-*

---

⁸ Konarski Wawrzyniec, *Nacjonalizm i pojęcia powiązane: Interpretacje autorskie oraz wybrana egzemplifikacja*, „Bałkany: Etnokulturowe podłoże konfliktów”, pod red. Wawrzynca Konarskiego i Adama Koseskiego, Pułtusk 2006, s. 32–33; Jareb Mario, „*Old-Croatian Crown*” or the construction and use of a national and political symbol from the late 19th century to the World War II, „*Studia Slavica Et Balcanica Petropolitana*”, Saint Petersburg State University, is. 2, Saint Peterburg 2014, s. 16–33; <http://slavica-petropolitana.spbu.ru/files/2014-2/002--.pdf>, dostęp: 28 XII 2015.

⁹ Wilamowski Jacek, Szczepanik Krzysztof, *Ustasze i separatyzm chorwacki: Przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1, s. 79; *State emblems*, strona internetowa Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Europejskich Chorwacji, <http://www.mfa.hr>, dostęp: 21 VIII 2012.

koumene) i iliryskiej. O ile pierwsza miała swoje antecedencje w starożytności, a raczej w wyobrażeniach o dawnych miastach starogreckich, o tyle druga powstała w wyniku myślenia ideotwórczego z wykorzystaniem mitów. Obie zaś łączyło przekonanie, że można zbudować nowej wspólnoty polityczne nie odwołując się do czynnika etnicznego; przymiotniki helleński i iliryski nie miały konotacji etnicznej, lecz polityczną. W obu przypadkach celem było ukształtowanie wieloetnicznego demosu. Velestinlis Rhigas w 1797 r. wezwał w manifeście do restauracji na rozległych terytoriach europejskich i azjatyckich hellenistycznej wspólnoty politycznej „przeniesionej” ze starożytności¹⁰. Natomiast cesarz Francuzów Napoleon I powołał do życia w 1809 r. Prowincje Iliryskie – organizm polityczny konstytuujący wspólnotę iliryską.

Dla wymagowanego państwa helleńskiego i istniejących kilka lat Prowincji Iliryskich była projektowana republikańska przestrzeń publiczna, która miała je odróżniać od despotycznych imperiów: habsburskiego i osmańskiego, stając się tym samym atrakcyjna dla mieszkańców sąsiednich ziem. O ile Prowincje Iliryskie były efektem imperializmu napoleońskiego, o tyle Grecy odwoływali się do uniwersalizmu bizantyjskiego i prawosławnego, cywilizacji helleńskiej i hellenistycznej. Konstantynopol wyzwolony spod okupacji tureckiej miał być nie tylko syntezą „nowych” Aten, Sparty i Teb, ale także „odrodzonym Rzymem”, obrońcą wiary i demosu prawosławnego w skali powszechnej. Zamierzano dokonać polityzacji ludu, niezależnie od przynależności etnicznej, w odniesieniu do Prowincji Iliryskich wokół wolności i praw napoleońskich, a w państwie helleńskim w wyniku odrodzenia wolności i praw rzekomo ukształtowanych w miastach starogreckich, a faktycznie wymyślonych przez filozofów oświeceniowych.

Oba projekty polityczne – iliryski i helleński – na początku XIX w. okazały się niemożliwe do zrealizowania, ale przyniosły skutki doniosłe historycznie. Liberalowie helleńscy uderzyli skutecznie w koncepcję osmańskiej wspólnoty politycznej, przeciwstawiając jej własny ład polityczny. Ich przemyślenia stały się inspiracją dla greckiej walki przeciwko

---

¹⁰ Kazamias Alexander, Stouraiti Anastasia, *The Imaginary Topographies of the Megali Idea: National Territory as Utopia*, „Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey”, ed. by Nikiforos Diamandouros, Thalia Dragonas, Caglar Keyder, London: I.B. Tauris 2010, s. 11–34.

imperium osmańskiemu aż do 1922 r.¹¹. Nie przyniosły wprawdzie urzeczywistnienia wizji helleńskiej, ale zniweczyły projekty osmańskie oraz pobudziły do aktywności ludy słowiańskie zamieszkujące Bałkany. Istnienie Prowincji Iliryskich zaktywizowało dwa procesy o przeciwstawnych wektorach: narodotwórcze trzech etnosów – serbskiego, chorwackiego i słoweńskiego – oraz kształtowanie się jugosławizmu w postaci demosu „trójmiennego” pod względem etnicznym¹². Jednak wieloetniczne społeczeństwo mieszkające na Bałkanach nie utworzyło demosu ani helleńskiego, ani iliryskiego. Nie zwyciężyło wówczas przekonanie, że wieloetniczność może być siłą potencjalnego państwa.

Europa Środkowa i Wschodnia stała się niemal w całości areną rywalizacji politycznej między twórcami a nosicielami alternatywnych koncepcji ukształtowania wspólnot politycznych. Najbardziej brzemienne w skutki były spory między: domem Habsburgów, popieranym przez niemieckich arystokratów, a szlachtą węgierską; politykami dążącymi do modernizacji sułtanatu osmańskiego a twórcami helleńskiej *Megali idei*; carami z dynastii Romanowów a szlachtą i arystokratami polskimi dominującymi na ziemiach staropolskich. Wszystkie te spory toczyły się o świadomość etnosu i kierunek jego polityzacji. Etnos miał wybierać między identyfikacją z istniejącym opresyjnym imperium a opcją na rzecz państw zaprojektowanych, ale przeniesionych z przeszłości, które jednocześnie miały doprowadzić do odnowy „złotego wieku” w Europie Środkowej i Wschodniej. Opowieści o restytucji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Królestwie Węgier lub wspólnocie helleńskiej miały być znacznie bardziej atrakcyjne niż monarchie Habsburgów, Romanów i Osmanów.

Wszystkie te konflikty były zdeterminowane przez ten sam styl myślenia politycznego. Każde ówczesne nowoczesne państwo, dążąc do potęgi, wymagało zbudowania demosu, na podobieństwo Francji, a polityzacja ludu miała doprowadzić do uczynienia z niego demograficznej podstawy owego demosu. Pluralizm kulturowy i religijny nie dekonstruowałyby wspólnoty politycznej, lecz czyniłby z niej zbiorowość otwartą na

---

¹¹ Zob.: Deren Seçil, *op. cit.*, s. 134–136; Kazamias Alexander, Stouraiti Anastasia, *op. cit.*, s. 11–34; Smith Anthony D., *Kulturowe podstawy narodów: Hierarchia, przymierze i republika*, Kraków 2009, s. 201; Pavlowitch Stevan K., *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Warszawa 2009, s. 348.

¹² Giza Antoni, *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin 1994, s. 15.

przyciąganie kolejnych grup różnego typu społecznego oraz umożliwiały asymilację państwową.

Skutki okazały się już w 2. połowie XIX w. odmienne od oczekiwanych. Znaczna część warstw plebejskich zamieszkujących poszczególne ziemie odrzuciła roszczenia polityczne walczących przeciwników. Dla nich powstańcy polscy, helleńscy i węgierscy nie byli środkowo-europejską egzemplifikacją francuskich rewolucjonistów. Bunt w imię odzyskania utraconych niegdyś ojczyzn nie jawiły się jako kolejne wojny o niepodległość, lecz były odbierane jako przejaw madziaryzacji, polonizacji lub hellenizacji, zamach na lokalność¹³. Jednak nadal w dominującym wówczas wzorze myślenia politycznego o państwie podstawowym wymiarem potęgi była jego wieloetniczność. Dlatego też reprezentanci warstw plebejskich, zamieszkujących poszczególne obszary regionu, zaczęli lansować poglądy o budowaniu kolejnych wspólnot politycznych. Ich wyrazem i materializacją były tzw. maksymalistyczne programy narodowe, skonkretyzowane w 2. połowie XIX w., takie jak: ukraiński, litewski, serbski, macedoński, albański, słoweński, dakoromański, bułgarski, znajdujące swój wyraz w koncepcjach wielkopaństwowych: *Samostijna Ukraina*, zjednoczenie krain słoweńskich, Wielka Serbia, Wielka Bośnia, Wielka Bułgaria, *România Mare*, *Rilindja Kombëtare*.

Wspomniane projekty polityczne, noszące różne oryginalne nazwy, charakteryzowały trzy cechy. Po pierwsze – poszukiwanie antecedencji własnej państwowości w wydarzeniach, bardzo słabo opisanych w źródłach oraz w mitach i legendach przekazywanych w tradycji ludowej. Po drugie – dążenie do przywrócenia granic własnego państwa z okresu jego bardzo dawnej i krótkotrwałej świetności (historycznej lub mitycznej). Po trzecie – włączenia do własnego narodu politycznego wszystkich grup etnicznych o nieokreślonej tożsamości narodowej zamieszkujących terytoria objęte aspiracjami państwowymi. U podstaw programów wielkopaństwowych legła „tradycja wynaleziona” wprowadzona do piśmiennictwa naukowego przez Erica Hobsbawna. W XIX stuleciu zaczęto przyjmować w

---

¹³ Rubacha Jarosław, *Bułgarski sen o Bizancjum: Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004, s. 127–128; Demel Juliusz, *Historia Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 215 i n.; Pavlowitch Stevan K., *op. cit.*, s. 34–37.

badaniach historycznych za cel potrzebę legitymizowania tradycji państwowej poprzez wyjątkowo stroniczą interpretację wydarzeń historycznych z dawnej przeszłości, dość słabo poświadczonej źródłowo. Mniemanie o własnej potędze miało być kontynuacją dumnej przeszłości¹⁴.

Każda z elit społecznych w regionie, z pomocą badaczy z zakresu nauk humanistycznych, zaczęła tworzyć zręby własnej polityki historycznej, która poprzedzała nowoczesny proces państwowotwórczy. Świadomość społeczna została zdominowana przez swoisty kult wybranych okresów historycznych, form państwowości, wielkich monarchów i bohaterów, a nawet konkretnych wydarzeń. Dla Litwinów przedmiotem odniesienia było Wielkie Księstwo Litewskie w okresie rządów dynastii Giedyminowiczów zbudowane przede wszystkim na terytoriach ruskich, dla Białorusinów – Księstwo Połockie lokalnego rodu Rogwołodowiczów¹⁵. Ukraińcy przywoływali jednocześnie jako wzorzec średniowieczną Ruś Kijowską i państwo kozackie z XVII w. pod rządami atamana Bohdana Chmielnickiego. Dlatego też w koncepcji *Samostijnej Ukrainy* odwoływano się do granic od Karpat do Kaukazu oraz układu perejaśławskiego z 1654 r., co w połączeniu miało przesądzić o ukraińskim statusie krain spornych: Kubania, Krymu, Besarabii, Chełmszczyzny, Podlasia, Wołynia, Małopolski Wschodniej¹⁶.

Według Serbów należało odrodzić ich własne państwo z czasów cara Stefana Dušana (1331–1355), obejmujące ziemie czarnogórskie, albańskie, macedońskie, hercegowińskie i wschodniobośniackie oraz tamtejsze żywioły etniczne¹⁷. Elita bułgarska czerpała inspiracje z wieku XII oraz z tradycji państwowej dynastii Szyszmanowiczów. Państwo cara Iwana

---

¹⁴ Hobsbawn Eric, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, „Tradycja wynaleziona”, pod red. Erica Hobsbawna i Terence’a Rangerera, Kraków 2008, s. 9–24; *idem*, *Masowa produkcja tradycji: Europa, 1870–1914*, „Tradycja wynaleziona...”, s. 275–324.

¹⁵ Zob.: Kiaupienė Jūratė, *Wielkie Księstwo Litewskie i wielcy książęta litewscy w XVI wieku: refleksje nad litewskim narodem politycznym i unią lubelską*, „Rozkwit i upadek I Rzeczypospolitej”, pod red. Richarda Butterwicka, Warszawa 2010, s. 113–124; Bumblauskas Alfredas, *Wielkie Księstwo Litewskie: Wspólna historia, podzielona pamięć*, Warszawa 2013, s. 13–50; Sidorski Roman, *Białoruś – państwo bez narodu?*, „Źródła nienawiści: Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych”, pod red. Kamila Janickiego, Kraków–Warszawa 2009, s. 422–423.

¹⁶ Olszański Tadeusz Andrzej, *op. cit.*, s. 29; Hrycak Jarosław, *op. cit.*, s. 38.

¹⁷ Lavić Senadin, *Velikosrpska ideologija i hegemonizm – izvori genocida nad Bošnjacima*, [b.p.], <http://www.dzemat-oberhausen.de>, dostęp: 23 VIII 2012.

Asena II (1218–1241) obejmowało cztery prowincje: Mezję, Dobrudżę, Trację i Macedonię oraz uzyskało dostęp do trzech mórz: Czarnego, Egejskiego i Adriatyckiego¹⁸. Projekt zbudowania Wielkiej Bośni nawiązywał do istniejącego w XIII–XV w. państwa rządzonego przez dynastię Kotromaniców, a za pierwowzór władcy uznano Tvrtka I. To jego w 1377 r. koronowano na króla Bośni, panującego w tym czasie nad ziemiami chorwackimi, hercegowińskimi, dalmatyńskimi i serbskimi. Albańska wspólnota polityczna miała być swoistym przeniesieniem w czasie i urzeczywistnieniem mitycznego Arbanonu, średniowiecznego Księstwa Progonitów oraz *Regnum Albaniae*. Sięgnięto po tytuł *Albaniae imperatoris*, a bohaterem i patronem zjednoczenia stał się średniowieczny wódz Jerzy Kastriota Skanderbeg. Na potencjał Wielkiej Albanii miały składać się Macedonia, Epir i Kosowo-Metohija, czyli ziemie związane z losami państwowości serbskiej, czarnogórskiej i greckiej zamieszkiwane przez ludność wyznającą chrześcijaństwo i islam, o identyfikacji słowiańskiej, albańskiej lub greckiej¹⁹.

Budowane w XIX i XX w. państwo rumuńskie z jednej strony zbierało krainy uznawane przez elitę społeczną za własne (Wołoszczyzna, Mołdawia, Transylwania, Marmarosz, Kriszana, Banat, Oltenia, Bukowina, Dobrudża południowa), a z drugiej strony sięgało do formuł bizantyjskich uznawanych za romańskie oraz słowiańsko-bułgarskich zinterpretowanych przez greckich fanariotów. To te formuły miały nadać Rumunii tożsamość historyczną i podmiotowość polityczną różną od słowiańskiej, węgierskiej, osmańskiej, rosyjskiej, dlatego też na nich miał być tworzony rumuński *demos*, mimo że dla większości społeczności lokalnych były one albo obce i niezrozumiałe, albo niemożliwe do zaakceptowania z powodu ich identyfikacji z madziarskim ładem politycznym²⁰.

Z tych zasadniczych powodów każde z państw, powstających w regionie w wyniku wojen światowych oraz lokalnych, były postrzegane jako „Piemont” dla procesu państwowotwórczego i narodotwórczego. Za klasyczne przedmioty odniesienia lokalne elity społeczne środkowoeuropejskie i wschodnioeuropejskie uznawały zjednoczenie

---

¹⁸ Pavlowitch Stevan K., *op. cit.*, s. 256.

¹⁹ Czekalski Tadeusz, Hauziński Jerzy, Laśny Jan, *Historia Albanii*, Wrocław 2009, s. 62 i n., 211–212; Gibas-Krzak Danuta, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku: Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*, Toruń 2009, s. 16, 19.

²⁰ Pavlowitch Stevan K., *op. cit.*, s. 63; *A History of Romania*, ed. by Kurt W. Trepow, New York 1996, s. 82–87.

Grecji, Bułgarii i Rumunii wzorowane na powstaniu Królestwa Włoch. W tych trzech przypadkach budowa państwa i narodu była wielofazowa. Powstałe w XIX w. niepodległe byty państwowe – rumuński, grecki i bułgarski – początkowo małe i słabe w kontekście ich potencjału, zadeklarowały w sferze politycznej dążenie do koncentracji wszystkich ziem uznawanych za przedmiot roszczeń oraz ich mieszkańców niezależnie od cech etnicznych. W sensie społecznym naczelnym obowiązkiem dla nowo powstającej władzy było budowanie własnego państwowego demosu, zróżnicowanego pod względem etnicznym i religijnym, natomiast spójnego na gruncie tradycji i kultury politycznej. Takie rozumowanie dla stosunków międzynarodowych musiało przynieść bardzo istotną konsekwencję – nowe elity polityczne rządzące powstałymi państwami były gotowe narazić ich istnienie, wikłając je w wojny, aby przyłączyć krainy kresowe i pograniczne. Bez zasadniczego powiększenia terytorium państwowego nie widziano szans na trwałe istnienie utworzonych państw. Dla osiągnięcia tego strategicznego celu poszukiwano mocarstwowego patronatu, stając się małymi sojusznikami w koalicjach polityczno-militarnych budowanych przez mocarstwa w warunkach blokowego systemu bezpieczeństwa przed obiema wojnami powszechnymi. Zasadnicza większość państw w regionie podpisywała stosowne pakt o przystąpieniu do ententy lub państw centralnych oraz do osi lub koalicji antyhitlerowskiej.

W XX w. zostały podjęte w Europie Środkowej i Wschodniej ostatnie inicjatywy oparcia potęgi politycznej państwa na wykorzystaniu wieloetniczności jako środka politycznego. Przedmiotowe inicjatywy tworzą dwie odmienne grupy z zakresu działalności ideotwórczej oraz decydowania politycznego.

Do pierwszej grupy należy zaliczyć projekty polityczne Józefa Piłsudskiego i Miklósa Horthy'ego. W obu przypadkach były one przejawem nowoczesnego konserwatyzmu oraz wynikały z wiedzy historycznej i tradycji politycznej regionu. Obaj politycy postanowili „oderwać się” od rozumowania w kategoriach etniczności, ludowości i wyznania. Liczyli, że silne państwo przez nich rządzone będzie w stanie obniżyć lub zniwelować polityczność konfliktów etnicznych, wyznaniowych, regionalnych i kulturowych. Uważali także, że na poziomie państwa można osiągnąć stan współistnienia, utrwalony historycznie i praktykowany na kresach w lokalnych ojczyznach zamieszkiwanych przez zróżnicowanych obywateli. Warunkiem koniecznym odniesienia sukcesu,

zwłaszcza w stosunkach międzynarodowych, dla Piłsudskiego i Horthy'ego było myślenie o narodzie w kategoriach politycznych, cywilizacyjnych i historycznych, a nie etnicznych. Polskość i madziarskość jawiła się jako model przestrzeni publicznej, a nie zestaw cech etnicznych. Polaryzacja etniczna była zaś postrzegana jako zagrożenie dla potęgi Rzeczypospolitej czy też Królestwa Węgier oraz dla małych kresowych ojczyzn, gdzie obok polskiego/madziarskiego dworu i różnoreligijnych instytucji żyły społeczności plebejskie wieloetniczne zamieszkujące miasta i wsie²¹.

Drugą grupę projektów poszukujących w wieloetniczności skutecznego środka politycznego stanowią jugosławizm i czechosłowakizm będące przejawem konstruktywizmu społecznego i przykładem eksperymentu politycznego. W oparciu o doświadczenia iliryskie podjęto w XIX i XX w. działania na rzecz zbudowania na Bałkanach najpierw iliryskiej, a następnie jugosłowiańskiej wspólnoty politycznej złożonej z różnych społeczności etnicznych nazwanych łącznie „trójimiennym narodem”²². Czynnikiem sprawczym dla tej koncepcji miało być państwo obejmujące rozliczne ziemie bałkańskie. O ile dla wariantu iliryskiego zabrakło owego czynnika sprawczego w postaci państwa, o tyle dla wariantu jugosłowiańskiego taką rolę odgrywały w różnych okresach historycznych: Księstwo Serbii za panowania Aleksandra Karađorđevića; Królestwo Serbii pod rządami dynastii Karađorđevićów i Obrenowiciów; Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców oraz Królestwo Jugosławii istniejące w okresie międzywojennym (1918–1941), a także Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii.

Im bardziej w 2. połowie XIX w. proces narodowościowy obejmował warstwy plebejskie na ziemiach środkowoeuropejskich, tym bardziej jugosławizm i czechosłowakizm przestawały być atrakcyjne dla

---

²¹ Kaprańska Łucja, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów Południowo-Wschodnich w latach 1918–1939*, Kraków 2000, s. 218–226; Wapiński Roman, *Spuścizna lat Wielkiej Wojny*, „Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku: Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera”, pod red. Antoniego Czubińskiego, Piotra Okulewicza i Tomasza Schramma, Poznań 2002, s. 235–242; Felczak Waław, *Zerwanie unii realno-personalnej austriacko-węgierskiej*, „Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku: Zbiór studiów”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 8–22.

²² Zob.: Jagiełło-Szostak Anna, *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy: Od jugosławizmu do jugonostalgii*, Wrocław 2013, s. 55–78.

„nowych członków” narodów, bowiem były abstrakcyjne i odległe od potrzeb życia codziennego. Traktowano je jako przejaw spekulacji niewielkich kręgów intelektualno-politycznych, które w latach międzywojennych utraciły zdolność poprawnego analizowania rzeczywistości politycznej, a przede wszystkim nie rozumiały procesów narodotwórczych oraz totalitaryzmu. Władzom państwowym – zarówno demokratycznym i autorytarnym, jak i komunistycznym – nie udało się stworzyć demosu ani czechosłowackiego, ani jugosłowiańskiego. Klęskę ponieśli: regent i król Aleksander Karađorđević, który wprowadził do komunikacji społecznej w 1915 r. pojęcie naród jugosłowiański²³; twórca i prezydent Pierwszej Republiki Czechosłowackiej Tomáš G. Masaryk faktyczny projektodawca narodu czechosłowackiego²⁴; komuniści rządzący po II wojnie światowej w Czechosłowacji i Jugosławii budujący międzyetniczne społeczeństwa. Wieloetniczność Jugosławii i Czechosłowacji nie stała się czynnikiem potęgi, lecz zdecydowanie osłabiała państwo. Postrzeganie tych dwóch form państwowości przypominało negatywny wizerunek imperium osmańskiego i habsburskiego.

Niechęć do wieloetnicznych państw była niezależna od skutków polityki wewnętrznej. Zarówno władze jugosłowiańskie, jak i czechosłowackie w różnych okresach historycznych przyczyniły się do rozwoju społeczności etnicznych. W czasie rządów demokratycznych w Pradze rozwijały się instytucje społeczne żydowskie, niemieckie i słowackie. Państwo jugosłowiańskie zorganizowane demokratycznie w latach 1918–1929 oraz w sposób autorytarny (1929–1941) faktycznie stworzyło dogodne warunki dla społeczności etnicznych zamieszkujących w państwie, zwłaszcza chorwackiej i słoweńskiej. Dla komunistów czechosłowackich i jugosłowiańskich wzorem budowania siły był Związek Socjalistyczny Republik Radzieckich. Podzielali konsekwentnie poglądy Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina, że czynnik etniczny jest

---

²³ Davies Norman, *Zaginione królestwa*, Kraków 2010, s. 522–523.

²⁴ Waldenberg Marek, *Kwestie narodowe...*, s. 284–289; Orlof-Piotrowska Ewa, *Unia słowacko-czeska w roku 1918*, „Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku: Zbiór studiów”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 51–62; Batowski Henryk, *Przyczyny rozpadu byłej Czecho-Słowacji*, „Prace Komisji Środkowo-europejskiej”, 1993, t. 1, s. 107–120.

użyteczny w taktyce politycznej, ale w ujęciu strategicznym ulegnie w komunizmie automatycznemu rozwiązaniu²⁵. W państwie komunistycznym demos miał zostać zniszczony, aby zamiast niego zbudować społeczeństwo klasowe. Cel strategiczny nie został osiągnięty, ale pozostały efekty polityki komunistycznej realizowanej w Jugosławii i Czechosłowacji, które skutecznie utrudniły wykorzystywanie wieloetniczności jako czynnika siły państwa. Deprecjonowanie etniczności oraz brutalne zwalczanie wszelkich postaw narodowych przez komunistów doprowadziło do stanu, że opór społeczny i opozycja antysystemowa coraz wyraźniej uzyskiwały cechy narodowe. Były wyrazem obrony etnosu przed wizją społeczeństwa klasowego podporządkowanego gnozie politycznej. Można jednak odnotować zestaw skutków bardzo konkretnych. Polityka komunistyczna doprowadziła do: oddzielenia Czarnogórców od narodu serbskiego i Słowaków od narodu czeskiego, albanizacji Kosowa, utrwalenia odrębności narodowej Macedończyków, uznania Muzułmanów bośniackich za naród.

Etnos – czynnik konsolidacji politycznej i podziałów agonistycznych

Proces narodotwórczy w Europie Środkowej i Wschodniej przebiegał w XIX i XX w. bardzo burzliwie i odmiennie niż w Europie Zachodniej. O ile na zachodzie kontynentu ukształtowały się narody jako „wspólnoty wyobrażone” wokół państwa, które uczyniło z warstw plebejskich swoich obywateli i dokonało ich polityzacji, o tyle na wschodzie i w centrum wspólnoty narodowe powstały wokół etnosu naznaczonego przez pochodzenie, kulturę i religię, w wyniku oporu wobec instytucji państwa zamieszkania, tym samym polityzacja ludu miała charakter antypaństwowy. Zwyciężyło przekonanie, że źródeł procesu narodotwórczego należy poszukiwać w kategoriach naturalnych, przedpaństwowych i pozapaństwowych, w związku z tym państwo zostało zdegradowane jedynie do środka politycznego będącego w dyspozycji wspólnoty etnicznej. Na przełomie XIX i XX w. upowszechniała się także w tym regionie opinia, że wieloetniczne wspólnoty politycznej

---

²⁵ Leinwand Aleksandra J., *Bolszewicy wobec powstania państw narodowych w Europie Środkowowschodniej*, „Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku”, pod red. Wiesława Balceraka, Łowicz–Warszawa 2000, s. 125–136.

są utopią i marzeniem, stanem nierealnym, a nawet szkodliwym dla państwa, gdyż osłabiają jego potencjał, narażając go na oddziaływania zewnętrzne.

Coraz powszechniej mniemano, że recepcja idei zachodnioeuropejskich w odniesieniu do narodu nie przyniosła spodziewanych efektów. Po pierwsze, modernizacja instytucji państwa, liberalizm w gospodarce, usunięcie rezyduów feudalnych nie zmieniły zasadniczo kondycji społecznej i ekonomicznej warstw plebejskich. Potwierdzeniem takich diagnoz była narastająca emigracja z Europy Środkowej i Wschodniej do „nowego świata”. Po drugie, powolne i systematyczne rozszerzanie partycypacji ludu we władzy nie podniosło znacząco identyfikacji z wieloetnicznym państwem i nie przyczyniło się do wzmocnienia jego potencjału. Rozwijały się w nielegalne ruchy irredentystyczne przygotowujące kolejne powstania. W warunkach zagrożenia wojennego była to sytuacja niepożądana i niebezpieczna. Po trzecie, reformy polityczne nie były odczytywane przez lud jako spełnianie jego pragnień. Oczekiwania warstw plebejskich od państwa miały zdecydowanie charakter własnościowy, religijny i socjalny²⁶.

Nowy pogląd na temat znaczenia czynnika etnicznego coraz wyraźniej stawał się podstawą aksjologiczną w decydowaniu politycznym mocarstw dominujących w Europie Środkowej i Wschodniej. Konstytucja z 1867 roku nadająca państwu habsburskiemu nowy ład polityczny faktycznie umożliwiła dekonstrukcję habsburskiej wspólnoty politycznej, polaryzację etniczną Austro-Węgier, samoidentyfikację Niemców austriackich²⁷. Ostatni dwaj carowie Rosji – Aleksander III i Mikołaj II odwołali się bezpośrednio do wielkorosyjskiego nacjonalizmu, przeciwstawiając etnicznych Rosjan innym narodom zamieszkującym imperium. Zaczęto głosić teorię o istnieniu „trójjedynego narodu” rosyjskiego o charakterze etniczno-kulturowym złożonego jedynie z trzech

---

²⁶ Wandycz Piotr Stefan, *Pax Europea: Dzieje systemów międzynarodowych w Europie 1815–1914*, Kraków 2003, s. 121.

²⁷ Waldenberg Marek, *Narody zależne i mniejszości narodowe...*, s. 52–53; *idem*, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: Dzieje, idee*, Warszawa 1992, s. 30–36.

grup regionalnych: wielkoruskiej, małoruskiej i białoruskiej²⁸. Zrezygnowano więc z uznawania Polaków, Niemców, Bałtów, Finów, Żydów i narody kaukaskie za specyficzne grupy Rosjan, jednocześnie przyznając im status *inorodców*, wrogów rosyjskości, których należy najpierw osłabić, a następnie wyniszczyć w ujęciu długookresowym²⁹. Uznano, że państwo rosyjskie powinno zwalczać te zbiorowości, a na pewno izolować Rosjan od wpływów tych grup etnicznych. Triada Sergieja Siemionowicza Uwarowa: „samowładztwo, prawosławie, ludowość/narodowość” w ostatnich dziesięcioleciach XIX stulecia stała się podstawą rusyfikacji w sensie etniczno-kulturowym. Uległa więc zmianie formuła rusyfikacji; zerwano z nacjonalizmem państwowym (*rossijskij narod*) na rzecz etnicznego (*russkij narod*)³⁰. W latach 1908–1922 upadły projekty panislamskie, młodoosmańskie i młodotureckie lansowane w ostatnich dekadach sułtanatu. Środowisko skupione wokół Mustafa Kemała Atatürka odrzuciło historyczną ciągłość, imperialną wielkość, uniwersalizm sułtanatu i zasady islamu, wybierając budowanie wspólnoty etniczno-kulturowej.

W tym samym kierunku przebiegały zmiany w myśleniu politycznym o wspólnocie narodowej w odniesieniu do Polaków, Węgrów, Czechów i Chorwatów. Do defensywy przechodzili politycy, którzy łączyli hasła irredentystyczne z projektami reform społeczno-ekonomicznych oraz działań edukacyjnych w interesie warstw plebejskich niezależnie od ich kwalifikacji etnicznej. Warunkiem dotychczasowym było jedynie zamieszkiwanie na ziemiach objętych aspiracjami państwowymi. Adresatami byli głównie chłopci o świadomości „tutejszych” mówiący dialektami wiej-

---

²⁸ Zob.: Nowak Andrzej, *Od imperium do imperium: Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Warszawa 2004, s. 34–35.

²⁹ Wiśniewski Edward, *Liberalowie wobec dylematu: centrum i regiony w wielonarodowościowym Imperium Rosyjskim na początku XX wieku*, „Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku”, pod red. Edwarda Wiśniewskiego, Łódź 1998, s. 127–134; *idem*, *Europa Środkowowschodnia w koncepcjach liberalistów rosyjskich przed I wojną światową*, „Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku”, pod red. Wiesława Balceraka, Łowicz–Warszawa 2000, s. 65–68; Waldenberg Marek, *Kwestie narodowe...*, s. 101–108; Bazyłow Ludwik, Wieczorkiewicz Paweł, *Historia Rosji*, Warszawa 2005, s. 280–281.

³⁰ Cywiński Bohdan, *op. cit.*, s. 220; Rojek Paweł, *Przekleństwo imperium: Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków 2014, s. 30; Bazyłow Ludwik, *Historia Rosji*, Wrocław 1985, s. 288.

skimi, robotnicy i ludność żydowska. Na przełomie XIX i XX wieku coraz większy rezonans społeczny zaczęły uzyskiwać inne środowiska, kładące nacisk w swojej myśli politycznej na aktywność skierowaną na ludność o zdefiniowanej świadomości etnicznej lub ocenianych jako mieszkańcy, u których taką świadomość można wykreować. W sukcesie tej akcji zaczęto dostrzegać warunek restytucji Rzeczypospolitej, Królestwa Węgier, państwa czeskiego lub chorwackiego. Lud, oporny na asymilację tego typu, został przesunięty do kategorii wroga, którego należało skutecznie osłabiać, gdyż jest nosicielem konkurencyjnych idei.

Jeszcze wyraźniej zmiany w myśleniu o narodzie można było dostrzec w nowych i słabych państwach powstałych w regionie wyniku procesów irredentystycznych i zjednoczeniowych. Ich władze stosunkowo szybko porzuciły projekt polityzacji etnosu – rozszerzenia praw i wolności przynależnych warstwom uprzywilejowanym na lud, a przeszły do etnicyzacji demosu – nadawania mu cech etniczno-kulturowych, których nosicielem była tytułarna społeczność większościowa. Nowożytna Grecja zrezygnowała z bycia kolejnym historycznym wcieleniem cywilizacji helleńskiej, rzymskiej i bizantyjskiej na rzecz ojczyzny dla Greków w sensie etniczno-kulturowym, nadając im tożsamość poprzez język, religię i kulturę. Przeszość starożytna i średniowieczna stawała się w tym aspekcie jedynie środkiem politycznym. Podobnie ewoluowało myślenie polityczne w Bułgarii i Serbii. W 1916 r. Zgromadzenie Narodowe Bułgarii, uzasadniając decyzję o uczestnictwie w Wielkiej Wojnie, powołało się na „zjednoczenie narodu bułgarskiego w jego historycznych i etnicznych granicach”. W 1928 r. politycy serbscy w Skupštinie Królestwa SHS wezwali do zjednoczenia „wszystkich serbskich ziem”, za takowe uznając terytoria zasiedlone przez ludność uważaną za Serbów z powodów religijnych, kulturowych i językowych. W latach międzywojennych na obszarze Czarnogóry stronnictwo polityczne tzw. Zielonych (*Zelenaši*) zaczęło upowszechniać pogląd o istnieniu narodu Czarnogórców, tym samym odrzucając pogląd o wspólnocie politycznej z Serbami. W 1939 r. przywódca albańskiego komitetu narodowego Bedri Pejani jednoznacznie uznał, że Wielka Albania powinna być państwem muzułmańskim wszystkich Albańczyków³¹.

---

³¹ Zob.: Jagiełło-Szostak Anna, *op. cit.*, s. 236; Pavlowitch Stevan K., *op. cit.*, s. 242, 256, 274, 348; Czekalski Tadeusz, Hauziński Jerzy, Laśny Jan, *Historia Albanii*, Wrocław

Na ziemiach staropolskich, madziarskich i czeskich organizacje polityczne reprezentujące warstwy plebejskie o innych cechach etnicznych zaczynały odżegnywać się od wszelkiej akceptacji projektów politycznych opartych na założeniu istnienia narodów politycznych, kontynuujących dorobek elity politycznej z okresu świetności państwowości polskiej, węgierskiej i czeskiej. Uznano, że takie projekty są podstawą polonizacji, madziaryzacji i bohemizacji, czyli efektów, do których w przeszłości doprowadziło istnienie Rzeczypospolitej, Królestwa Węgier i Królestwa Czech. Te formy państwowości zostały potraktowane jako byty wrogie, a nie wspólne i atrakcyjne ojczyzny.

Wyjątkowe znaczenie dla zmiany myślenia o czynniku etnicznym w Europie Środkowej i Wschodniej miały skutki I wojny światowej³². Po tej wojnie etnos uległ upodmiotowieniu. Po pierwsze, lud, poprzednio niejednokrotnie bierny, stał się sprawcą najważniejszych wydarzeń zwanycy Jesienią Narodów. Doprowadził kierowany przez nieliczne środowiska irredentystyczne do upadku mocarstw uniwersalnych w Europie Środkowej i Wschodniej oraz ustanowienia państw narodowych. Ludowa akcja bezpośrednia dokonywała się niejednokrotnie wbrew ówczesnym elitom, które wykazywały wyjątkową lojalność i wierność wobec domów panujących. Po drugie, państwowym narodowym został nadany demokratyczny system polityczny, w którym agorą polityczną były parlamenty, a polityków rozliczano w wyborach powszechnych za realizację interesów społecznych. W demokracji etnos – zbiorowość etniczna bardzo intensywnie przekształcała się w demos – społeczeństwo świadome swoich praw i wolności. Po trzecie, totalitaryzm zakorzeniony w Europie po Wielkiej Wojnie zaczął dynamizować myśl polityczną i decydowanie polityczne w kierunku podniesienia rangi czynnika etnicznego. Zarówno faszystyci, jak i komuniści instrumentalnie posługiwali się tym czynnikiem

---

2009, s. 182–187; Gibas-Krzak Danuta, *op. cit.*, s. 57; Smith Anthony D., *op. cit.*, s. 204; *Herb wielkiej Serbii*, strona internetowa „Народна скупштина Република Србије”, <http://www.parlament.gov.rs>, dostęp: 21 VIII 2012; *The Coat of Arms of the Republic Bulgaria*, strona internetowa Prezydenta Bułgarii, <http://www.president.bg>, dostęp: 21 VIII 2012.

³² Zob.: Paruch Waldemar, *Podstawy nowego modelu polityki historycznej: Skutki Wielkiej Wojny*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio K: Politologia, 2011, vol. 18, 1, s. 89–114; Achmatowicz Aleksander, *Czy I wojna światowa skończyła się 11 listopada 1918 roku?*, „Od Wersalu do Poczdamu: Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 23–24 października 1995 r.”, pod red. Andrzeja Koryna, Warszawa 1996, s. 20.

w działaniach na rzecz swojej wielkiej strategii i w grze politycznej. Tym samym demokratyczne partie polityczne i autorytarne obozy polityczne musiały również odnieść się pozytywnie do kwestii etniczności.

Wskazane skutki można uznać za najważniejsze przesłanki zmiany sposobu myślenia o narodzie. Zwolennicy definiowania narodu jako wspólnoty politycznej coraz bardziej tracili wpływ na opinię publiczną na rzecz polityków i intelektualistów uznających naród za wspólnotę etniczno-kulturową. Dla nich Piłsudski i Horthy byli politykami z przeszłości, anachronicznymi idealistami, niebezpiecznymi dyktatorami, którzy osłabiali państwo w warunkach ekspansji komunizmu i faszyzmu. Na przełomie XIX i XX w. postrzeganie narodu jako wspólnoty politycznej, rozwijającej się w drodze ewolucji, konkurowało z aktywnością polegającą na opisywaniu etnogenezy narodu poprzez przywoływanie argumentów z zakresu języka, kultury, religii, rasy, obyczajowości. Natomiast w latach poprzedzających wybuch II wojny światowej wyraźnie następowało przesunięcie akcentów w kierunku udowadniania, że państwo zawsze miało określony charakter etniczno-kulturowy nadany mu przez naród jako kategorię ponadczasową. W warunkach polskich i węgierskich przededefiniowanie pojęcia naród i historii zostało dokonane na przełomie XIX i XX w. przez formacje narodowe. Dla narodowców Rzeczpospolita Obojga Narodów i Królestwo Węgier były państwami jednego etnosu, a nie wspólnoty politycznej³³.

Dokonała się rewolucja intelektualna – to nie państwo zbudowało naród, nadając mu przez wieki stopniowo tożsamość polityczną, lecz naród powołał do życia w czasach niemal prehistorycznych państwo, określając jego podstawowe cechy. Tym samym faktycznie zanegowano kanony wiedzy o procesie narodotwórczym opisanym w piśmiennictwie naukowym na początku XX w.

W Europie Środkowej i Wschodniej powstały dogodne warunki dla etniczacji instytucji państwa, która miała stać się przede wszystkim środkiem politycznym wykorzystywanym dla konsolidacji narodu. W rywalizacji politycznej naród mógł posłużyć się własnym państwem przeciwko wrogom – tak zewnętrznym, jak i wewnętrznym, bowiem tylko jeden naród jest suwerenem w państwie, jego gospodarzem.

---

³³ Maj Ewa, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928: Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000, s. 162–180.

W latach międzywojennych proces etnicyzacji państwa zachodził na trzech płaszczyznach. Po pierwsze, odnosił się do przestrzeni publicznej, w której objął wszystkie religie i wyznania; prawosławie, katolicyzm, judaizm, protestantyzm, islam zostały unarodowione. Po drugie, dokonywała się etnicyzacja ładu gospodarczego w odniesieniu do własności i aktywności ekonomicznej (rolnictwo, handel, produkcja). Po trzecie, etnicyzacja odnosiła się do przeszłości; uznano, że zbiorowości żyjące w okresie średniowiecznym i nowożytnym były narodami etniczno-kulturowymi, a ówczesne państwa miały już charakter narodowy.

W latach międzywojennych ujawniły się dwa dodatkowe czynniki wsparcia dla etnicyzacji państwa. Po pierwsze, dokonywały się przemiany w życiu społecznym Żydów zamieszkujących region. Dość szybko ta transgraniczna mołdejska wspólnota religijna podatna na asymilację państwową przekształcała się w naród żydowski zorientowany na utworzenie własnej „siedziby narodowej”. Samoidentyfikacja społeczności żydowskiej mocno uderzała w koncepcję narodu jako wspólnoty politycznej, gdyż tworzyła warunki do wykluczenia z niej Żydów. Ruch syjonistyczny zanegował bowiem założenie ruchu haskala, że Żydzi są jedynie składnikiem narodów politycznych, odrębnym tylko w sensie religijnym³⁴. Po drugie, Józef Stalin zasadniczo zmienił politykę narodowościową w ZSRR po 1934 r. Porzucił leninowskie hasło samostanowienia narodów jako czynnika rewolucyjnego i niechęć do rosyjskości, na rzecz doktryny „budowy socjalizmu w jednym kraju”, co oznaczało jednocześnie kreowanie narodu radzieckiego opartego na wzorcach rosyjskich, zwłaszcza historycznych, językowych i kulturowych. Kurs wyznaczył Stalin, a jego komunistyczni następcy zaangażowali się w pogłębienie tego zjawiska. Budowniczym potęgi ZSRR miał być naród radziecki, a nie zbiorowość polityczna odwołująca się jedynie do marksizmu i rewolucji październikowej. Według Jarosława Bratkiewicza komunizm wsiąkł w rosyjski paradygmat cywilizacyjny. W konsekwencji Andriej Żdanow ogłosił w 1946 r., że ZSRR jest „naszą Rusią, inną niż wczoraj”. Konstruktywizm komunistyczny stał się też ideologiczną przesłanką dla represji etnicznych na szeroką skalę, które dotknęły wszelkie społeczności

---

³⁴ Zob.: Wandycz Piotr Stefan, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX–XX wieki)*, „Historia Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 2, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Lublin 2000, s. 163–165.

potraktowane jako „nieradzieckie” lub nieuznającego rosyjskiego rodowodu narodu radzieckiego³⁵.

W procesie narodotwórczym na znacznych obszarach Europy Środkowej i Wschodniej liczni mieszkańcy, zaliczani do warstw plebejskich oraz zróżnicowani etnicznie, nie mogli korzystać z pozostałości własnych monarchii stanowych, podmiotów suwerennych wobec dążeń uniwersalistycznych cesarstwa i papieżstwa. Po prostu takie państwa nie ukształtowały się w okresie od XIV do XVII w. Nie było ani widocznych następstw prawnych, organizacyjnych, symbolicznych, kulturowych, edukacyjnych, afektywnych, ani znanych źródeł historycznych, które można by przywoływać w debacie publicznej, w tym naukowej. Rachityczne elity społeczne o rodowodzie plebejskim sięgnęły więc do innych czynników konsolidacyjnych, przede wszystkim do mitów i legend, obecnych w kulturze ludowej, oraz do dziejów własnej religii i lokalnego kościoła. Zaczęto czerpać z nich identyfikację oraz poczucie odrębności i lokalności, ale przede wszystkim brano je pod uwagę jako kryterium podziału na swoich i obcych. W XIX w. zmieniło się podejście do historii. Zaczęto ją traktować jako dziedzinę, która „miała odpowiedzieć na pytanie o drogę prowadzącą zbiorowości ludzkie ku teraźniejszości”³⁶. O ile na początku XIX stulecia tymi zbiorowościami były wspólnoty polityczne, o tyle na początku XX w. w tej roli zaczęły występować wspólnoty etniczne. Historia stała się narzędziem konsolidacji narodowej, a nie państwowej. Te zjawiska przyczyniły się do polityzacji etnosu, przed nadaniem mu cech obywatelstwa w postaci praw i wolności.

Podczas II wojny światowej zaczął dominować model stosunków społecznych oparty na stosunkach agonistycznych. Rywalizację ukształtowały dwie jej podstawowe cechy: 1) etniczny charakter interpretacji podziału sojusznik–wróg w skali nie tylko kontynentalnej, ale przede wszystkim lokalnej; 2) łatwość sięgania w polityce po środki siłowe w

---

³⁵ Bratkiewicz Jarosław, *Wielkoruski szowinizm w świetle teorii kontynuacji*, Warszawa 1991, s. 16–62; Głogowska Helena, *Białoruś 1914–1929: Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, s. 77–82; Olszański Tadeusz Andrzej, *op. cit.*, s. 119; Waldenberg Marek, *Kwestie narodowe...*, s. 324–339; Wojna Romuald, *Bolszewicy a integracja Europy 1917–1922*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne, 1995, nr 118, s. 63; Snyder Timothy, *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011, s. 126.

³⁶ *Świat w latach 1800–1850*, „Wielka historia świata”, t. 9, pod red. Andrzeja Chwalby, Warszawa 2006, s. 146.

postaci przesiedleń, przewłaszczeń i ludobójstwa. Niemal błyskawicznie zniszczono pozytywne następstwa wieloetniczności. Zagładzie uległy pluralistyczne ojczyzny lokalne, przede wszystkim miejskie, w których współmieszkały i sąsiadowały „ze sobą” rodziny o różnej przynależności etnicznej i cechach kulturowych. Kresy, krainy i pogranicza stały się obszarem symbolizującym dziejową tragedię, traumatyczne wspomnienia, zerwanie ciągłości historycznej, zbiorowej krzywdy. W tym warunkach w opozycji wobec totalitaryzmu w Europie Środkowej i Wschodniej wzorem demosu stawał się coraz bardziej jednolity etnicznie naród, a pożądanym modelem lokalnej ojczyzny była wspólnota skonsolidowana wokół jednej wiary, języka, kultury i zwyczajów. Nastąpił proces wykluczenia z demosu jednostek i zbiorowości, wobec których można było formułować wątpliwości etniczne. Odmienność przestała wzbogacać, a zaczęła ciążyć.

Na obiektywne podziały etniczne zostało nałożone nowe kryterium w postaci oceny wydarzeń zachodzących w czasie II wojny światowej. Niemożliwy stał się kompromis w kwestii oceny takich wydarzeń, jak: działalność ruchów ustaszowskiego, czetnickiego, Balli Kombëtar i Ukraińska Powstańcza Armia; polityka państwa bułgarskiego w Macedonii Wardarskiej, państwa albańskiego w Kosowie-Metohiji, państwa węgierskiego w Siedmiogrodzie.

Fala nacjonalizmu w 2. połowie XX wieku najmocniej uderzyła w „małe ojczyzny” oraz w kresy i pogranicza. Nadała tym przestrzeniom zamiast uprzednio dominującej cechy pozytywnego współistnienia, nową – konfliktowe mieszkanie „obok siebie”. Obie przestrzenie – lokalna i regionalna stały się niemal automatycznie polem sporu dziejowego, historycznego, wręcz metafizycznego. Tam kształtował się wzór bohatera narodowego – niezłomnie broniącego wymienionych terenów przed obcym czynnikiem etnicznym. II wojna światowa spowodowała całkowitą zagładę „małych ojczyzn” w wyniku ludobójstwa, wysiedlenia, migracji, okrucieństwa i grabieży. W miejsce „małych ojczyzn” powstały niemal homogeniczne nowe ojczyzny, które zaczęto postrzegać jako element potencjału państwa.

Wnioski

Podstawową konkluzją z rozważań jest pogląd, że we współczesnym świecie polityka uległa etniczacji. Opinia publiczna oczekuje w Europie

Środkowej i Wschodniej od państwa, a więc od kierujących nim polityków, realizacji interesów narodowych. W odniesieniu do Europy Środkowej i Wschodniej narody ukształtowały się jako wspólnoty etniczno-kulturowe. Kondycja takiej wspólnoty decyduje o potencjale państwa. Siła narodu została uznana za pierwotną w odniesieniu do potęgi państwa. Na władzach państw narodowych w polityce wewnętrznej spoczywał obowiązek nie tylko zaspokajania roszczeń własnego narodu, ale również podejmowanie skutecznych działań mających na celu: 1) dysymilację grup etnicznych zagrażających większości narodowej; 2) asymilację grup słabszych zwiększających siłę demograficzną własnej wspólnoty³⁷.

Sposób i efektywność wykorzystywania czynnika etnicznego spełniały bardzo ważną rolę w hierarchizacji państw w środowisku międzynarodowym. Niejednokrotnie ten czynnik decydował o zachowaniu egzystencji i tożsamości politycznej przez dane państwo, utrzymaniu jego podmiotowości politycznej lub osiągnięciu statusu kreatora bądź moderatora systemu bezpieczeństwa w skali kontynentalnej.

Bibliografia

- 1) *A History of Romania*, ed. by Kurt W. Trepow, New York 1996.
- 2) Achmatowicz Aleksander, *Czy I wojna światowa skończyła się 11 listopada 1918 roku?*, „Od Wersalu do Poczdamu: Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 23–24 października 1995 r.”, pod red. Andrzeja Koryna, Warszawa 1996.
- 3) Aleksić-Pejković Ljiljana, *The Balkans to the Balkan Peoples – between the legitimistic and national principle*, „Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference”, December 11–13, 1996, ed. by Slavenko Terzić, Belgrade 1997.
- 4) Batowski Henryk, *Przyczyny rozpadu byłej Czecho-Słowacji*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej”, 1993, t. 1.
- 5) Bazyłow Ludwik, *Historia Rosji*, Wrocław 1985.
- 6) Bazyłow Ludwik, Wieczorkiewicz Paweł, *Historia Rosji*, Warszawa 2005.
- 7) Bratkiewicz Jarosław, *Wielkoruski szowinizm w świetle teorii kontynuacji*, Warszawa 1991.
- 8) Bumblauskas Alfredas, *Wielkie Księstwo Litewskie: Wspólna historia, podzielona pamięć*, Warszawa 2013.
- 9) Cimbajew Mikołaj, *Idee federalizmu w Rosji carskiej*, „Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku”, pod red. Edwarda Wiśniewskiego, Łódź 1998.

---

³⁷ Madajczyk Piotr, Berlińska Danuta, *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, Warszawa–Opole 2008, s. 31.

- 10) Cywiński Bohdan, *Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013.
- 11) Czekalski Tadeusz, Hauziński Jerzy, Laśny Jan, *Historia Albanii*, Wrocław 2009.
- 12) Davies Norman, *Zaginione królestwa*, Kraków 2010.
- 13) Demel Juliusz, *Historia Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- 14) Deren Seçil, *From pan-Islamism to Turkish nationalism: modernisation and German influence in the late Ottoman period*, „Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans”, ed. by Marco Dogo and Guido Frazinetti, Ravenna 2002.
- 15) Ducreaux Marie-Elizabeth, *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII–XIX wieku*, „Historia Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 1, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Lublin 2000.
- 16) Fajnhauz Dawid, *1863: Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999.
- 17) Felczak Waław, *Zerwanie unii realno-personalnej austriacko-węgierskiej*, „Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku: Zbiór studiów”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- 18) Gibas-Krzak Danuta, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku: Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*, Toruń 2009.
- 19) Giza Antoni, *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin 1994.
- 20) Głogowska Halina, *Białoruś 1914–1929: Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996.
- 21) Hobsbawn Eric, *Masowa produkcja tradycji: Europa, 1870–1914*, „Tradycja wynaleziona”, pod red. Erica Hobsbawna i Terence’a Rangera, Kraków 2008.
- 22) Hobsbawn Eric, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, „Tradycja wynaleziona”, pod red. Erica Hobsbawna i Terence’a Rangera, Kraków 2008.
- 23) Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- 24) Jagiełło-Szostak Anna, *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy: Od jugosławizmu do jugonostalgii*, Wrocław 2013.
- 25) Jareb Mario, „Old-Croatian Crown” or the construction and use of a national and political symbol from the late 19th century to the World War II, „Studia Slavica Et Balcanica Petropolitana”, Saint Petersburg State University, is. 2, Saint Peterburg 2014, s. 16–33; <http://slavica-petropolitana.spbu.ru/files/2014-2/002--.pdf>, dostęp: 28 XII 2015.
- 26) Kaprańska Łucja, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów Południowo-Wschodnich w latach 1918–1939*, Kraków 2000.
- 27) Kazamias Alexander, Stouraiti Anastasia, *The Imaginary Topographies of the Megali Idea: National Territory as Utopia*, „Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey”, ed. by Nikiforos Diamandouros, Thalia Dragonas and Caglar Keyder, London: I.B.Tauris 2010, s. 11–34. <http://coventry.academia.edu>.
- 28) Kiaupienė Jūratė, *Wielkie Księstwo Litewskie i wielcy książęta litewscy w XVI wieku: refleksje nad litewskim narodem politycznym i unią lubelską*, „Rozkwit i upadek I Rzeczypospolitej”, pod red. Richarda Butterwicka, Warszawa 2010.
- 29) Kołodziejczyk Dariusz Włodzimierz, *Turcja*, Warszawa 2000.
- 30) Konarski Wawrzyniec, *Nacjonalizm i pojęcia powiązane: Interpretacje autorskie oraz wybrana egzemplifikacja*, „Bałkany: Etnokulturowe podłoże konfliktów”, pod red. Wawrzyńca Konarskiego i Adama Koseskiego, Pułtusk 2006.

- 31) Lavić Senadin, *Velikosrpska ideologija i hegemonizm – izvori genocida nad Bošnjacima*, <http://www.dzemat-oberhausen.de>.
- 32) Leinwand Aleksandra J., *Bolszewicy wobec powstania państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku”, pod red. Wiesława Balceraka, Łowicz–Warszawa 2000.
- 33) Madajczyk Piotr, Berlińska Danuta, *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, Warszawa–Opole 2008.
- 34) Maj Ewa, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928: Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000.
- 35) Moskwa Dagmara, *W poszukiwaniu tożsamości narodowej – „russkij” czy „rossijskij narod”?*, „Наукові записки”, 2013, Вып. 12 (2).
- 36) Nowak Andrzej, *Od imperium do imperium: Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Warszawa 2004.
- 37) Olszański Tadeusz Andrzej, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa 1993.
- 38) Orlof-Piotrowska Ewa, *Unia słowacko-czeska w roku 1918*, „Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku: Zbiór studiów”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- 39) Paruch Waldemar, *Podstawy nowego modelu polityki historycznej: Skutki Wielkiej Wojny*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio K: Politologia, 2011, vol. 18.
- 40) Pavlowitch Stevan K., *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Warszawa 2009.
- 41) Rojek Paweł, *Przekleństwo imperium: Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków 2014.
- 42) Rubacha Jarosław, *Bułgarski sen o Bizancjum: Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004.
- 43) Sidorski Roman, *Białoruś – państwo bez narodu?*, „Źródła nienawiści: Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych”, pod red. Kamila Janickiego, Kraków–Warszawa 2009.
- 44) Smith Anthony D., *Kulturowe podstawy narodów: Hierarchia, przymierze i republika*, Kraków 2009.
- 45) Snyder Timothy, *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011.
- 46) *Świat w latach 1800–1850*, „Wielka historia świata”, t. 9., pod red. Andrzeja Chwalby, Warszawa 2006.
- 47) Waldenberg Marek, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: Dzieje, idee*, Warszawa 1992.
- 48) Waldenberg Marek, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000.
- 49) Wandycz Piotr Stefan, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX–XX wieku)*, „Historia Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 2, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Lublin 2000.
- 50) Wandycz Piotr Stefan, *Pax Europea: Dzieje systemów międzynarodowych w Europie 1815–1914*, Kraków 2003.
- 51) Wapiński Roman, *Spuścizna lat Wielkiej Wojny*, „Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku: Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera”, pod red. Antoniego Czubińskiego, Piotra Okulewicza i Tomasza Schramma, Poznań 2002.

- 52) Wierzbicki Andrzej, *Rosja: Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, t. 5.
- 53) Wilamowski Jacek, Szczepanik Krzysztof, *Ustasze i separatyzm chorwacki: Przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1.
- 54) Wiśniewski Edward, *Europa Środkowowschodnia w koncepcjach liberalistów rosyjskich przed I wojną światową*, „Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku”, pod red. Wiesława Balceraka, Łowicz–Warszawa 2000.
- 55) Wiśniewski Edward, *Liberalowie wobec dylematu: centrum i regiony w wielonarodowościowym Imperium Rosyjskim na początku XX wieku*, „Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku”, pod red. Edwarda Wiśniewskiego, Łódź 1998.
- 56) Wituch Tomasz, *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980.
- 57) Wojna Romuald, *Bolszewicy a integracja Europy 1917–1922*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne, 1995, nr 118.

Źródła internetowe

- 58) *Definition of Tanzimat*, strona internetowa „The Free Online Encyclopedia”, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com>.
- 59) *Historia Węgier*, strona internetowa „Historia Węgier – Sejm 1790–91 i jego konsekwencje”, <http://www.budapeszt.infinity.waw.pl>.
- 60) *Herb wielkiej Serbii*, strona internetowa „Народна скупштина Република Србије”, <http://www.parlament.gov.rs>.
- 61) *State emblems*, strona internetowa Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Europejskich Chorwacji, <http://www.mfa.hr>.
- 62) *The Coat of Arms of the Republic Bulgaria*, strona internetowa Prezydenta Bułgarii, <http://www.president.bg>.

The ethnic factor in the process of concentration and political rivalry in Central and Eastern Europe

Summary

The article attempts to analyze the importance of the ethnic factor in the formation of the political realism in Central and Eastern Europe. Two cognitive categories from the political science were implemented here: concentration and political rivalry. From the historical and political perspective, one may distinguish two models of the implementation of the ethnic factor in the consolidation policy and political concentration: 1) treating multiethnicity by the authorities and the political elite as an important component of the superpower of political communities; 2) assigning the ethnos a leading role in political consolidation. In the period from 15th to 18th century, in Central and Eastern Europe, concentration and political rivalry followed the first model. Under the existing circumstances,

in the region, the ethnic features were perceived as secondary. The author of this article re-examines some of the well-known cases from the historical perspective, which followed the mentioned above model. In 19th century, there was a slow shift in the significance of the ethnic factor in the political realism in the region of Central and Eastern Europe. Political communities failed to be established in this part of the continent, as this part of Europe became the arena of the political rivalry between the creators and carriers of the alternative concepts of the formation of the political communities. Hence, they were replaced by the ethnic-cultural nations. Last attempts to support the state political power, based on multiethnicity as the political means, were taken in the twentieth century. They failed too, as ethnos became the factor for consolidation and political rivalry. The final conclusion confirms the statement that politics in Europe underwent the process of ethnisation.

Keywords: political nations, ethnic-cultural minorities, national policy, political reality, nation-building processes

Etninis veiksnys politinės koncentracijos ir konkurencijos procese Vidurio ir Rytų Europoje

Santrauka

Straipsnyje analizuojama etninio veiksnio reikšmė Vidurio ir Rytų Europos politinėje realybėje. Analizei atlikti naudotasi dviem politologijos kategorijomis – politinė koncentracija ir konkurencija. Istoriniame ir politologiniame kontekstuose galima išskirti du tradicinius etninio veiksnio koncentracijos ir konsolidacijos politikoje modelius: 1) valstybės valdžios ir politinio elito daugiaetniškumo kaip reikšmingo politinių bendruomenių galių veiksnio traktavimą; 2) valstybę sudarančiam etnosui pagrindinio vaidmens suteikimą politinėje konsolidacijoje. Nuo XIV iki XVIII a. Vidurio ir Rytų Europoje politinė koncentracija ir konkurencija vyko pagal pirmąjį modelį. Minėtuojų laikotarpiu regione vyravusiomis sąlygomis etnis veiksnys dažnai buvo nustumiamas į antrą planą. Straipsnyje pristatoma atlikta politikos, vykdomos pagal pirmąjį modelį, konkrečių atvejų istorinė analizė. XIX a. palaipsniui keitėsi etninio veiksnio įtaka politinei realybei Vidurio ir Rytų Europoje. Tokią padėtį lėmė analizuojamo regiono virsmas politinės konkurencijos tarp dviejų alternatyvių koncepcijų šalininkų arena. Dėl šios priežasties politinių bendrijų sukūrimas tapo neįmanomas. Jų vietą pradėjo užimti etninės-kultūrinės tautos. Straipsnyje pateikiama išsami šio proceso analizė. XX a. Vidurio ir Rytų Europoje vėl pradėta reikšti iniciatyvas kurti politinę valstybės galią, daugiaetniškumo veiksnį panaudojant kaip reikšmingą politikos įrankį. Šios pastangos buvo bevaisės, nes etnosas tapo konsolidacijos ir konkurencijos įrankiu politinėje kovoje. Pagrindinė straipsnio išvada – politika Vidurio ir Rytų Europoje tapo paklusni etniškumo veiksniumi.

Raktažodžiai: politinės tautos, etninės-kultūrinės tautos, tautinė politika, politinė realybė, tautų kūrimosi procesai

Czynnik etniczny w procesie koncentracji i rywalizacji politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej

Streszczenie

Artykuł stanowi analizę znaczenia czynnika etnicznego w kształtowaniu się rzeczywistości politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej. Zastosowano dwie kategorie poznawcze z zakresu politologii: koncentrację i rywalizację polityczną. W ujęciu historycznym i politologicznym można wyróżnić dwa modelowe sposoby wykorzystywania czynnika etnicznego w polityce konsolidacji i koncentracji politycznej: 1) traktowanie wieloetniczności przez władze państwowe i elitę polityczną jako ważny składnik potęgi wspólnot politycznych; 2) przypisywanie etnosowi roli wiodącej w konsolidacji politycznej. W okresie od XIV do XVIII w. w Europie Środkowej i Wschodniej koncentracja i rywalizacja polityczna dokonywały się według pierwszego modelu. W istniejących w tym regionie warunkach cechy etniczne stawały się drugorzędne. W artykule zostały przebadane konkretne przypadki historyczne prowadzenia polityki według tego modelu. W XIX w. następowała powolna zmiana wpływu czynnika etnicznego na rzeczywistość polityczną Europy Środkowej i Wschodniej. Nie udało się bowiem utworzyć wspólnot politycznych, gdyż ta część kontynentu stała się areną rywalizacji politycznej między twórcami i nosicielami alternatywnych koncepcji ukształtowania wspólnot politycznych. Dlatego też zaczęły je zastępować narody etniczno-kulturowe. W XX w. podjęto w Europie Środkowej i Wschodniej ostatnie inicjatywy oparcia potęgi politycznej państwa na wykorzystaniu wieloetniczności jako środka politycznego. Zakończyły się klęską, bowiem etnos stał się czynnikiem konsolidacji i rywalizacji politycznej. Podstawową konkluzją jest pogląd, że w polityka w Europie Środkowej i Wschodniej uległa etnicyzacji.

Słowa kluczowe: narody polityczne, narody etniczno-kulturowe, polityka narodowościowa, rzeczywistość polityczna, procesy narodotwórcze